

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Մեռած գործիչներին հրապարակական լարգանք արտայայտելու ամենա-
ժողովրդական ձևը մեր մէջ. — 3. Լազարեանի մահուան հարկւրամեակի
առիթով որոշումներ մայրաքաղաքներում. — Փամառ-Փաթիլայի մահա-
ձանի բացումը և հայի հասարակական անտարբերութեան նոր ապացոյց-
ներ, — Անոնդ Ալիշանի հոգեհանգստի առիթով լայնածաւած սկզբունք, —
Հայ-կաթոլիկ Ալիշանի օրինակը ի՞նչ ապացուցեց, — Մի թուրք վաճա-
ռականի հասարակական լայն ձգտումները, — Գիտութեան անաչառութիւնը,
— Հնագիտական Ընկ. ճիւղի նշանակութիւնը կովկասցիներէս համար, —
Բօբօրիկինը գրական պրօյեկտարիայի մասին, — Գրական մշակներին օգնող
ընկերութիւններ և գրողների դրութիւնը բարոյքելու նոր կազմակերպու-
թիւն, — Գրական «խողէյիւններ» սինդիկատը և կօնտր-սենդիկատը, — Վա-
ղանդի րենտան» հայերէս մէջ, — Հայի դանդաղաշարժութիւնը, — Քառասուն
տարուայ գրական անսպառ նիւթ, — Ա. Կաճկակեանի մահը, — Սաստկադրած
պահպանութեան դրութիւնը, — Նուատուրութեան մինիստրի հրամանը

Մինչև օրս հայ ժողովուրդը մի անմեղ սովորութիւն ու-
նէր. նա հրապարակական աղօթք կամ հոգեհանգիստ էր կա-
տարում իր երախտագիտութեանը արժանացած ամեն մի մե-
ռած գործիչի համար, երբէք հարց չը տալով իրան՝ արդեօք
հանգուցեալը լուսաւորչական էր, թէ օտարադաւան։ Մեր պար-
զամիտ հոգևորականներն էլ, մինչև մեր մէջ աստուածաբանների
երևան գալը, հայոց եկեղեցու սգուն և կանոններին հակառակ
ոչինչ չէին գտնում՝ հոգեհանգիստ կատարելու մէջ թէ կա-
թոլիկ Աղաժեանի, թէ բողոքական Գլադստօնի, թէ մահմեդա-
կան Նասր-էդդին Շահի և թէ շատ ուրիշների համար։ Մերք դիտ-
մամբ չենք խօսում սովորմանի արեւատութեան համար ամեն
տարի Թիւրքիայի հայոց եկեղեցիներում կատարուող մաղ-
թանքների մասին, որովհետև մեզ կարող են առարկել, թէ
ստիպուած շատ բան են անում մարդիկ, ուստի այդ իրողու-
թիւնը փաստական նշանակութիւն չունի. կարևոր է ժողովրդի
աղաւա, ինքնարուղի ցանկութիւնը՝ աղօթել իր եկեղեցում

Նրանց համար, որոնց յիշատակը թանգ է նրա սրտին, Եւ յանկարծ... բայց դրա մասին յետոյ, այժմ մենք «լուսաւորչական» գործիչների յիշատակով զբաղուենք:

Այդպէս ահա, հաւատարիմ հայկական բարի սովորութեան, մայրաքաղաքների հայերը երկու ամիս առաջ հոգեհանգիստ կատարեցին Լազարեան Ճեմարանի հիմնադիրի համար, նրա մահուան հարիւրամեակի առթիւ: Հայ ազգը իրան երախտապարտ է զգում գէպի Յովհաննէս Լազարեանի յիշատակը, որովհետեւ այդ նշանաւոր հայը գեռ այն խաւար ժամանակներում, երբ այժմեան առաջիկայ Հայաստանը հեծում էր մահմեդական լծի տակ և մի հատ կանոնաւոր գաղտնի չը կար մեր երկրում, մտածեց իր կարողութեան մի մասը՝ 200 հազար, յատկայնել իր թըշուառ ազգակիցների մտաւոր-բարոյական վերածնութեան՝ բանալով Ռուսաստանի սրտում մի մեծ կրթական հաստատութիւն: Մեանկով, նա իր կամքի իրագործումը յանձնեց իր կրթուսեր եղբորը՝ Յովակիմին:

Այս վերջինը, ինչպէս յայտնի է, իր անձնական կարողութիւնից էլ համարեա նոյնքան աւելայնելով մեծ եղբոր կտակածի վրայ, 1815 թուականին փառաւորապէս զլուսն բերաւ իրանց տոհմային անունը կրող Ճեմարանի բացումը: Այնուհետեւ Լազարեանների համար մի տեսակ ընտանեկան տրագիքիա էր դառել կտակներով ու նուէրներով աւելի և աւելի ապահովել իրանց տոհմային պարծանք դարձած ուսումնարանի գոյութիւնը: Լազարեանները զանազան ժամանակներում մի միլիոնից աւելի են նուիրել Ճեմարանին, չը հաշուած այդ ընդարձակ և հոյակապ շինութեան վրայ արած ծախքերը: Ուրախսով է տեսնել, որ հայ ժողովուրդը այս անգամ ցոյց տուեց որ գործով էլ գիտէ գնահատել այդ մեծ տոհմի արածը: Մոսկուայի հայերը, յաւելեթայնելու համար Յովհաննէս Լազարեանի յիշատակը, որոշեցին՝ այդ գաղութի հայ աղջկանց համար ծխական գաղտնի բանալ, իսկ Պետերբուրգի հայոց եկեղեցական խորհուրդը վճռել է Լազարեան Ճեմարանում 20 թօշակաւոր աշակերտներ պահել: Միայն թէ—եթէ ճիշտ են լրագրական լուրերը—ինչու այդ թօշակաւորները սնպատճառ պէտք է հոգևորականների որդիներ լինեն: Մենք գերադասութիւն կը տալինք գիւղացիների գաւալներին, որովհետեւ մեր հոգևորականները աւելի աչքաբաց են և ճարպիկ, ուստի հազար ու մի ճանապարհ գիտեն՝ աջողեցնելու համար իրանց որդկերանց կրթութիւնը: Այլ է խաւար, անօգնական գիւղացին: Յամենայն գէպս ժողովրդին մոռանալ և միայն նրա չնչին մասի՝ հոգևորականութեան մասին

մտածել արդարացի չէ։ Դրա դէմ կը բողոքէր ինքը Գամառ-Փաթիլպան անգամ, չը նայած որ քահանայի որդի էր։

Գամառ-Փաթիլպան հայ ժողովրդի կողմից վաղուց արժանի էր չօչափելի երախտագիտութեան։ Մահարձանը այդ զղացմունքի արտայայտիչը պէտք է լինէր։ Բայց Նոր-Նախիջևանի ա. Սաչ վանքում յաւիտենական քնով հանգստացած բանաստեղծը արժանացաւ իր մահարձանի բացման օրը շատ սակաւաթիւ յարգողների շնորհաւորութիւններին։ «Մայր Արաքսի»-ի հեղինակը այնպիսի մեծ ժողովրդականութիւն է վայելում մեր մէջ, որ մեզ թւում էր թէ նրա մահարձանի բացման հանդէսը պիտի ոգևորէր հայերի աւելի ստուար խաւերը։ Տարաբախտաբար այդպէս չէր. եթէ ընթերցողը ուշադրութեամբ կարդայել է պ. Գ. Չալխուշեանի հրատարակած շնորհաւորութիւնների յուշակը, նա պէտք է համաձայնի մեզ հետ, որ մի քանի ուսանողներ, հոգեորականներ և գրողներ (չը հաշուելով բանաստեղծի մօտ ազգականներին ու բարեկամներին) հեռու են «ժողովուրդ» լինելուց. ուրեմն հայերի մեծամասնութիւնը «ժամանակ» չի գտել, երևի, կտրուել արշինից ու համրիչից և գէթ հեռագրական շնորհաւորութիւնով համազգային քնաւորութիւն առլ այդ համեստ հանգիսին։ Յիշած հաւգամանքը աւելի ևս իրաւունք է տալիս կարծելու, որ ինքը հայ հասարակութիւնը չէր էլ մտածիլ մահարձան կանգնեցնելու մասին, եթէ բանաստեղծի բարեկամ պ. Գ. Չալխուշեանի անհատական եռանդն ու ջանքերը չը լինէին։ Դեռ աւելին կ'ասենք. հայ հասարակութիւնը երևի պահանջ էլ չէր զգալ ունենալ Ռ. Պատկանեանի երկասիրութիւնների լիակատար հրատարակութիւնը, եթէ բանաստեղծի մի այլ բարեկամ, տիկին Վ. Քանանեանը, չը հոգար այդ մասին...

Մի երրորդ հոգեհանգիստ էլ պէտք է կատարուէր հայ ժողովրդի մեծ զաւակներից մէկի՝ Դեւոնդ Այիշանի համար, բայց Թիֆլիսում՝ նստած էջմիտծնի նորագոյն վարդապետներից մէկը յանկարծ ներհնչուեց մեր եկեղեցու նախանձախնդրութեամբ և իր veto-ն դրաւ։

Ինչպէս այս տեսութեան սկզբում ասացինք, մինչև օրս անխափան կատարուել են մեր եկեղեցիներում հոգեհանգիստներ առնելու գաւանդութեան գործիչների համար, ուրեմն արժէ որ պատմութեան մէջ յիշուի այն մեծ անունը, որից նոր դարազրուի է սկսւում... հոգեհանգիստների հարցում։ Հայաստանեայց եկեղեցուց մէջ այդ նորութիւն մտցնողը Գարեգին վարդապետ Յովսէփեանն է, որ քաջութիւն ունեցաւ մի «նոր սկզբունք» յայտարարելու Այդ սկզբունքը հետեւեալն է. «հայ-կա-

Թողիկները լուսաւորչական եկեղեցին համարել են հերժուածող. Ալիշանը կաթողիկէ է, ուրեմն նա էլ համամիտ է այդ կարծիքին: Հետաւարար, Ալիշանի գրական-գիտական գործունէութիւնը յարգելով հանդերձ, չը պէտք է թոյլ տալ հայոց եկեղեցում հոգեհանգիստ կատարել այդ մեծ հայի՝ ամբողջ ազգից սիրուած նահապետի յիշատակին»:

Պէտք է նկատել, որ այդպիսի «սկզբունք» պաշտպանողները մի քիչ առաջ, դեռ Ալիշանի կենդանութեան ժամանակ, երբ ածնում էր Մխիթարեանների գրական-գիտական գործունէութեան երկուհարկերամեակը, դէմ էին, որ հայոց եկեղեցու «հարողատ զաւակները», չնորհաւորեն «ուրացող» Մխիթարի հիմնած միաբանութեան յիշած գործունէութեան յօրելեանը, և սաստիկ արանջում էին, որ այդ առիթով կաթողիկոսը յատուկ ներկայացուցիչ է ուղարկել Վենետիկ... Այժմ այդ նոյն պարսնները և պատուի ոչ արժանի հայրերը յայտնում են, որ հակառակ չեն Մխիթարեան միաբանութեան ամենանշանաւոր նախկին անդամի, Ալիշանի, գրական-գիտական գործունէութեան համար հրապարակական չնորհալալութիւն յայտնել, միայն թէ հոգեհանգիստ կատարել մեր եկեղեցիներում՝ անկարելի է. թող կաթողիկէ եկեղեցում կատարուի և իբրեւնք ուրախութեամբ կը դնան... Մի դէպքում չի կարելի չնորհաւորել գրական-գիտական գործունէութիւնը, իսկ մի այլ դէպքում հակառակ չեն... Բայց միթէ հակասութիւններից դրանք ամաչում են. դա մի շատ սովորական բան է դրանց համար: Սակայն մենք կարեոր ենք համարում կանգ առնել այդ «նոր սկզբունքի» վրայ և ոչ հակասութեան, որովհետեւ կղերական ռոմձգութիւն ենք տեսնում դրած veto-ի մէջ: Մեր եկեղեցու տէրը ժողովուրդն է, իսկ հոգեորականները սպասաւորներ են, որոնք պարտաւոր են չը շեղուել մեր եկեղեցու ոգուց և կանոններից:

Եթէ «նոր սկզբունք» յայտարարողները վստահանում են մի նոր կանոն մտցնել մեր եկեղեցու մէջ, որով սահմանափակում է ժողովրդի ազատ կամքը, ազօթեղու ինքնարեւոյիլ յանկութիւնը, այդ դէպքում ամեն մի հայ իրաւունք ունի պահանջել, որ այդ պարոնները և «աստուածաբանները» յոյց տալին մեզ մի բացորոշ կանոն, որ արգելում է օտարադաւանի համար հոգեհանգիստ կատարել մեր եկեղեցում: Մեզ հարկաւոր է յոյց տալ եկեղեցական ժողովներով ընդունած մի կանոն և ոչ այս եւամ այն բարձրաստիճան անձի քմահաճոյքը, որ օրը տասը անգամ կարող է փոխուել, նայած տրամադրութեան կամ թելադրութիւններին: Իսկ ոտի տակ հաստատ օրինական հող չու-

հենալ և վեր կենալ բռնաբարել ժողովրդի իրաւունքը—դա խայտառակ ծաղր է ժողովրդի զգացմունքների վրայ: Եթէ օտարադաւանի համար հոգեհանգիստ կառարելը մեր եկեղեցւոյ արգելում է, հապա ինչո՞ւ մինչև «նոր սկզբունքի» գիւտը ոչ ոք չը գիտէր մի այդպիսի կանոն, ինչո՞ւ ուշ մէջ էլ ամեն տեղ, բացի Թիֆլիսից, Շուշուց և Էջմիածնից, ուր բազմաձեւ են պճնազգեստ մեր «աստուածաբանները», միւս «պարզամիտ» հոգևորականները, ժողովրդի հետ միացած, հոգեհանգիստներ են կատարում Ալիշանի համար: Երեւի աչգ հոգևորականներն էլ «անխորական» են... մի յանցանք, որ մեր «աստուածաբանները» գուցէ չը ներէին և Քրիստոսին, արդէն չափից անց «անխորական» համարելով Նրան: Ի՞նչ կողմից ուզում էք վերցրէք այդ «նոր սկզբունքը», բայց ոչ քրիստոնէական, ոչ ազգային, ոչ արդարութեան տեսակէտից չի կարելի համակրել Նրան: Այդ «սկզբունքը», եթէ չասենք մեռած ձեռնարկութեան և փարիսեցութեան արդիւնք, յամենայն դէպս պէտք է համարել չը մարտած մտքերի և չը պարզուած զգացմունքների մի ողորմելի խառնաշփոթութիւն, աւելի ոչինչ:

Մեր եկեղեցու վարկը դրող այդ մարդիկ երեւի կ'ուզենային որ «Ալիշանը ապաշխարի իր մեղքերը» և «կրկին դառնայ լուսաւորչական եկեղեցու գիրկը», որպէս զի արժանանայ... դրանց հոգեհանգստին: Սակայն յանկալի էր արդեօք տեսնել մեր դարում մի կաթոլիկ ընտանիքում ծնուած Ալիշանին կրօնափոխ եղած, երբ «աստուգանելու համար զՀայրենեացն՝ Հայրենեաց» *), հարկ չը կայ անպատճառ ընդունել Էջմիածնի կաթոլիկոսի գերիշխանութիւնը: Իսկ այլ ևս ո՞ր էական յատկանիշով մեր «ազգային» եկեղեցուց տարբերում է հայ-կաթոլիկ եկեղեցին: Երկու տեղ էլ արարողութիւնները, պատարաղը, չարականները հայոց գրաբարով են լինում, իսկ Գրիգոր Լուսաւորչին Մխիթարեանները աւելի քիչ չեն պաշտում քան Էջմիածնի վարդապետները. կարգացէք, օրինակ, Ալիշանի ամենավերջին գրուածքը «Բազմավէպի» № 11-ում և խոստովանէք որ Լուսաւորչի աւելի ոգևորուած ջատագով հագիւ գտնէք մեր ամբողջ միաբանութեան մէջ...

Եթէ հայկական թշուառ իրականութիւնը մի քանի դար առաջ (ինչպէս այժմ էլ Թիւրքիայում), Ալիշանի գուցէ պապերին ստիպել է քաղաքական որոշ նպատակով մի քայլ անել և Էջմիածնի կաթոլիկոսի փոխարէն Հոռոմի պապին ընդունել, միթէ այդ արդէն բաւական է արդարացնելու համար այն ստոր ձևի

*) Ալիշանի խօսքերը «Այրարատի» առաջաբանում:

վրէժխնդրութիւնը, որ նպատակ է դրել «նոր սկզբունքը»։ Յամենայն դէպս, «պապական» անհամբերողութեան դէմ բողոքողներին չի սաղում գործ դնել «էջմիածնական» անհամբերողութիւն։ Փոխանակ բուժելու կրօնական եղկապառակութիւններէյ առաջացած վէրքերը, այդպիսով աւելի են զրգոում, խորթացնում մեր օտարադաւան ազգակիցներին։ Մինչդեռ արեւակի նման նարգ է, որ կրօնը չը կարողացաւ փոխել հայ ծնունդ Ալիշանին, սառնել նրա հայրենասիրութիւնը. նա մեր հարազատ եղբայրն է, որովհետեւ մեր դարում ազգայնական հարցը արդէն գուրս է եկել կրօնական նեղ փաթաթներէյ։

Մինչդեռ իրան Աւետաշանի աշակերտ համարող մեր աստուածաբանները ջանքեր են գործ դնում պարզամիտ ժողովրդի մէջ մոլեռանգութիւն քարոզել. մի մահմեդական թուրք վտճառական ընդհակառակն է գործում. նա աշխատում է իր հաւատակիցների մօտերէյ փարատել ֆանատիկոսութիւնը։ Մեր խօսքը բազուկէյ հարուստ Հաջի-Ջէֆալ-Աբդին-Թաղիեվի բացած դպրոցի մասին է։ Այդ նշանաւոր թիւրք միլիօնատէրը չուզեց նմանել ոչ միայն իր արիւնակից թիւրք հարուստներին, այլ և իբրեւ թէ «քաղաքակրթուած» հայ խոշոր բուրժուաններին, որոնց մէջ կան շատերը նոյն իսկ բարձրագոյն կրթութեամբ։ Թաղիեվը, թէև անկիրթ, բայց իր հայեացքներով աւելի է մօտ ամենբնկացի միլիօնատէրներին, քան հայ կրթուած հարուստները։ Հաջին աշխատում է բարեգործութիւններ անել իր կենդանութեան ժամանակ և ոչ մեռնելուց յետոյ։ Նա չինեց թատրոն, գնեց «Каспий» լրագիրը և ամբողջապէս յանձնեց թիւրք ինտելիգենցիային, գումար տուեց Բագու քաղաքի ինքնավարութեան—արագացնելու համար մաքուր ջուր մատակարարելու հարցը և, վերջապէս, իր հաշուով կառուցեց Բագուում մի հոյակապ շինութիւն՝ մահմեդական ազնւանց կրթութեան համար, միաժամանակ խոշոր գումարով ապահովել այդ հիմնարկութեան կանոնաւոր գործունէութիւնը։

Այսպէս ահա մեզրեսէներում մօլլաների աւանդած «գիտութիւնը» չէր գոհացնում լուսամիտ Հաջուն։ Պարզ է որ նա լաւ հասկանում է որ նոր կեանքը, թիւրք ժողովրդի գոյութեան նոր պայմանները պահանջում են նոր աշխարհայեղողութիւն՝ հիմնուած գիտութեան և ոչ միայն կրօնի վրայ։ Պէտք է գիտութեան ճառագայթները թափանցեն կանանոցնրում փակուած թրքուհիների մտքի և հոգու մէջ, որպէս զի նրանք ընդունակ դառնան հասկանալ որ իրանք ճակատագրի որոշմամբ չեն ստեղծուած իբրեւ տղամարդու ստրուկ կամ նրա վաւաչոտութեան առարկայ, այլ մարդ են մարդկային ամենալին

իրաւունքներով: Եւ բաւական է, որ թրքունին զարգանայ այնքան, որ ըմբռնի այս ճշմարտութիւնը. նրա ընտանեկան մթնոլորտը կը փոխուի: Ապա ընտանեկան վերամորոգութիւնը կը կերպարանափոխի, և նրա հասարակական կեանքը, կ'ազատի թիւրքի միտքը թէօկրատիական կապանքներէն:

Այդպէս յեղափոխող է գիտութիւնը, որ ձգտում է բացարձակ ճշմարտութեան, առանց նայելու թէ ում է այդ հաճելի, ում ոչ: Իսկ դեռ շատ շատերին նրա ազատ զարգացումը հաճելի չէ. առանց գիտութեան դրած խոչընդոտների աւելի ազատ են իրանց զգում որոշ տիպի «հետազոտողներ»... Նոյն իսկ գէպի պատմական անցեալը այդպիսի «գիտնականները» սիրում են տենդենցիօզ վերաբերմունք: Պատմական քննադատութեան գաղափարը դրանց անյայտ է: Դրանք չեն ուզում ընդունել որ պատմութիւնը, իբրև գիտութիւն, իր ասածները պէտք է հիմնի զանազան աղբիւրների, յիշատակարանների և անհերքելի փաստերի վրայ. դրանք չեն ընդունում, որ պատմական աղբիւրներն ու յիշատակարաններն անգամ նախ և առաջ պէտք է անցնեն գիտութեան քննութեան ամենախիստ բովից, որ արժանան վկայ, ապացոյց լինելու այս կամ այն ենթադրութեան: Բնականաբար, զանազան հեղինակներից բերած յիտադները դեռ ոչինչ չեն ապացուցում, եթէ այդ հեղինակների ստուգութիւնը կատարուած չէ: Այդպէս չքննադատուած դրութեան մէջ է թէ մեր հայերիս և թէ վրացիների պատմական աղբիւրների մեծագոյն մասը: Հետեւաբար, ոչ միայն վրացիները, այլ և մենք հայերս, մեր Վեներաիկով և Վիեննայով, չունենք գիտնականօրէն գրուած պատմութիւն: Այդ պատճառով չէ կարելի չողջունել Մոսկուայի Ռուսաց Կայսերական Հնագիտական Ընկերութեան Կովկասեան ճիւղի բացումը, որ անշուշտ կ'օգնի աւելի մեծ եռանդով ժողովել, նկարագրել և պահպանել մեր երկրի հնութեան բազմազան մնացորդները, պատրաստել պատմական նիւթեր, մաքրել պատմական յիշատակարանները սխալներից, համեմատել և այլն: Միայն այդ նախապատրաստական գործողութիւններից յետոյ կարելի կը լինի գիտնականօրէն պարզել մեր երկրի անցեալ իրականութիւնը ամբողջապէս. այդ է իսկապէս պատմութիւնը: Իսկ նախ քան այդ նախապատրաստական գործը, առանց պատմական լուրջ քննադատութեան, վեր կենալ և բացարձակ պնդել թէ անցեալում փառաւոր էր և ընդարձակ Վրաստանը ու ոչնչութիւն՝ Հայաստանը, կամ ընդհակառակը— դա յամենայն դէպս լուրջ զբաղմունք չը պէտք է համարուի... Դժբախտաբար մեր դարերը հարեաններից մի քանիսը լոկ սեպագիր անցեալի մէջ չեն ուզում մոլորեցնել ճշմարտութիւնը,

այլ և ներկայում, մեր առօրեայ կեանքում, նոյն իսկ թիֆլիսի քաղաքային ինքնավարութեան գործերում, ուր, թւում է, անտեղի պէտք է լինէր ազգայնական ատելութիւնը սերմանել մամուլի մէջ...

Այդ ասպարէզում գործող մշակների ճանապարհը փչոտ է: Դրանց գրութիւնը նորերս լաւ պատկերացրեց ուսւս վիպասան Բօթօրըկինը, Պետերբուրգի Տնտեսագէտների ժողովում կարգացած իր զեկուցման մէջ: «Գրական պրօլետարիատի»—գրողների—անապահով վիճակի մասին էր նրա կարգացածը: Աշխատանքի և կապիտալի հարցը, ինչպէս երևում է, մուտք է գործել և գրական գործունէութեան մէջ: Այստեղ էլ կան գործի տէրեր կամ «գրական խօզէիւններ» և վարձով աշխատաւորներ կամ «գրական բանուորներ»: Մինչդեռ գրական բանուորը իր ամբողջ մտաւոր բարոյական կարողութիւնը զոհելով հասարակական գործին, մեռնելով յաճախ թողնում է ծայրագոյն չքաւորութեան մէջ ընտանիք, որւր. մինչդեռ նա ծերութեան ժամանակ պէտք է «բարեգործութեան» վրայ յոյս դնի—միւս կողմից, այդ նոյն գրողների ծանր աշխատանքով «գրական խօզէիւնները», հրատարակիչներն ու գրավաճառները, իրանց համար փառաւոր պալատներ են կանգնեցնում: Այդքան ձեռնտու է եղել ուսաց կեանքում «գրական ճարտարուեստը» կամ ինքուստրիան: Բայց միայն նիւթական կողմից չեն գրական բանուորները կախուած իրանց «տէրերից», այլ աւելի ևս վատթար է նրանց բարոյական կախումը, որովհետև հրատարակիչների միահեծան կամքը, քանահոյքը, ոչնչով չի սահմանափակուած: Այդ կողմից դուրս է գալիս, որ գրական բանուորը նոյն իսկ աւելի անապահով է քան Ֆիզիկական աշխատանքով ապրող հասարակ գործաւորը, որ սովորութիւն ունի իր «խօզէիւնի» հետ իրան ապահովող որոշ պայմանագիր կռել: Գրական բանուորները սովոր չեն պայմաններ կապել և յաճախ խաղաղք են իրանց գործ տուողների ձեռքում...

Ճիշտ է, Ռուսաստանում գոյութիւն ունեն զանազան բարեգործական ընկերութիւններ, որոնց նպատակն է օգնութիւն հասցնել գրական հաշմանդամներին: Այդ տիպի պէտք է լինի և Վ. Դ. Կորգանովի նախաձեռնութեամբ «Տպագրական աշխատաւորների փոխադարձ օգնութեան ընկերութիւնը կովկասում»: Բայց Բօթօրըկինի կարծիքով, որի հետ համաձայն ենք և մենք, այդ տեսակ ընկերութիւններով չէ կարելի բուժել չարիքը: Դրանք միայն թեթեալեցնում են մի քանի անհատների ծանր դրութիւնը և ոչ՝ կաղմակերպում հարստահարիչների դէմ մարտակուս համար մի ամբողջ դատակարգ: Այդ է պատճառը,

որ Բօբօրըկիների առաջարկութիւնները պէտք է աւելի արմատական միջոցներ համարել: Նրա կարծիքով գրական բանուորների դրութիւնը կը բարւոքուի, եթէ կազմուի գրողների դաշնակցութիւն կամ սինդիկատ, հիմնուի գրական գործ տուողների և աշխատաւորների ներկայացուցչական բիւրօ, կազմուի գրողների համար էմիերտուրային գանձարան, ամսէ ամիս տուրք հաւաքուի և կազմուի գրամագլուխ՝ գործնականապէս մրցելու համար հրատարակիչների և գրավաճառների դէմ: Գուցէ աւելորդ չը լինի այստեղ մեր ընթերցողին յիշեցնել, որ ռուս հրատարակիչներն ու գրավաճառները արդէն մտածում են առանձին սինդիկատ կազմել, որ անշուշտ աւելի կը վատթարացնի գրողների դրութիւնը: Հետևաբար շատ խելացի է Բօբօրըկիների առաջարկը գրողների սինդիկատի մասին. դա կը լինի հակակշիռ, մի կօնտր-սինդիկատ գրական խօզէիւնների հիմնածրի դէմ:

Ճիշտ է, ռուսաց կեանքում ընթերցանութիւնը արդէն այնպիսի մեծ պահանջ է դառնել, որ գրական մեծ տաղանդները կարող են բոլորովին անտես առնել հրատարակիչներին էլ, գրավաճառներին էլ. մի Տօբուոյ կամ Գօրկիյ այնքան եկամուտ կը ստանան իրանց ստեղծագործութիւնների համար, որ շատ կապիտալիստներ և կալուածատէրեր կը նախանձնեն: Բայց գրական օաղանդի բեկումն, մշտական եկամուտը, միայն բացառիկ գրողների սեփականութիւն է, մինչդեռ գրականութիւնը, մամուլը, պահանջում են գրական բանուորների մի անտգին լեզբօն: Ահա այդ համեստ, բայց միևնույն ժամանակ կեանքի մէջ անհրաժեշտ աշխատաւորների դրութեան մասին պէտք է մտածել:

Այդ է ահա «գրական պրօլետարիատի» հարցը ռուսաց կեանքում*): Էլ ի՞նչ ասենք հայերիս իրական աշխատաւորների մասին, երբ մեր մէջ այնքան քիչ է պահանջում գիրք, լրագիր, ամսագիր, որ ոչ մի կապիտալիստ՝ միայն նիւթական շահ ստանալու դիտաւորութեամբ, կռակ անգամ չի մտցնիլ հրատարակչականի նման անձեռնտու մի գործի մէջ: Մեղանում հրատարակիչը պէտք է միայն դեֆիցիտ ի նկատի ունենայ, եթէ, ի հարկէ, չուզի հարստահարել գրողներին:

Թէ ի՞նչ դրութեան մէջ էր հրատարակչական գործը մեզանից մի 40 տարի առաջ, այդ մասամբ յայտնի պէտք է լի-

*) Դժբախտաբար մենք ձեռքի տակ չունէինք Բօբօրըկիների գեղուցումը ամբողջապէս և ծանօթացել էինք նրա հետ լրագրական ոչ լիակատար տեղեկութիւններից:

նի և ներկայից, բայց աւելի պարզ այդ հարցը վճռում են Ս. Նաղարևանի նամակներից մի քանիսը, որոնք տպուած են «Լուսմայի» վերջին գրքում: Նա ստիպուած էր 1863 թուականին գաղարկել «Հիւսիսափայլի» հրատարակութիւնը բաժանորդների պակասութեան պատճառով: «Ես ամենից առաւել բնունաւորուած եմ, դորձ եմ կատարում տա՛ն մարդու փոխանակ, այլ միւս ինչ առնեմ. մի կտոր հացը, որ ունեւմ ձեռքումս ոչ Հայոց տուածով, այլ իմ վարձապետութեամբ, կարող չեմ դաւակիրս ձեռքից առնուլ և տալ Հայոց հարուստներին. այս ընդդէմ է մարդկային և աստուածային օրէնքին», — ասում է դառնացած Ս. Նաղարևանը: Իսկ թէ ինչ էր ստիպուած գրել Մ. Նալբանդեանը, այդ մենք տեսանք «Մուրճի» № 10-ում (երես 184):

Վերջին 40 տարիների ընթացքում առհասարակ շատ քիչ բան է փոխուել այդ կողմից հայոց մամուլի մէջ, աշխատողների մեծագոյն մասը կողմնակի գործերով է պարապում, որովհետեւ անկարող է ապրել միայն գրական աշխատանքի ջնջին վարձատրութեամբ. հայ հրատարակիչները կամ պէտք է հաշտուեն դեֆիցիտի հետ կամ գործը տանեն կիսատ-պոստ, ձրի աշխատողների վրայ յոյսեր դնելով: Ել ինչ ասենք գրական «տաղանդի բենտայի» մասին քանի որ հայոց ամենաժողովրդական գրողներ՝ Բաֆֆին և Գամառ-Քաթիպան չքաւոր ապրելիս եւ չքաւորութեան մէջ թողին իրանց ընտանիքը, որեւրէ: Հայը հասկանում է թէ ինչ է կապիտալի, կալուածքի բենտա, իսկ գրական տաղանդի բենտան մի անըմբռնելի գաղափար է նրա համար: Եթէ ուզում ենք, որ գրականութիւնը և մամուլը մեղանում լուրջ գործօնների դեր կատարեն, պէտք է փոխենք մեր անտարբեր վերաբերմունքը և մտածենք նրա բարեօրելու հիմնաւոր միջոցների մասին: Քառասուն տարին քիչ ժամանակ չէր. այդ միջոցում աշխարհս հիմնովին կերպարանափոխուեց, իսկ մենք մնացինք անշարժ. այսօր էլ ինչպէս 40 տարի առաջ աւելի կրօնական խնդիրներով ենք զբաղուած քան հասարակական, անտեսական, գրական, գիտական և այլն:

Յանցանք է մեր մտածողութեան մեծագոյն մասը նուիրել եկեղեցական ջնջին հարցերին և ոչինչ չանել ժողովրդի մտաւոր-բարոյականը կուլտուրական ազգերի հասած աստիճաններին հասցնել, յանցանք է չը բանալ նրա մտքի առաջ պատուհաններ, որոնց միջով երևում են աւելի լայն, աւելի հեռաւոր հորիզոններ: Այդպիսի պատուհաններ են մեզ հարկաւոր և ոչ անվերջ, ծանծրայի վէճեր տէրութիւնների, երէցփոխանների, վարդապետների և հոգեհանգիստների մասին: Եթէ ժո-

զովուրդը զարգանայ նա այնպէս անտարբեր չի գտնուիլ դէպի կղերական ոտնձգութիւնները ինչպէս այժմ, երբ նրան հեշտութեամբ կարողանում են մոլորեցնել զանազան բախտախնդիրներ: Երբ ժողովրդի մտաւոր-բարոյականը բարձրանայ, նա կարուած չի լինի մեր գրականութիւնից, չի ապրիլ իր առանձին, կղզիացած կեանքով և, աւելի մեծ մասնակցութիւն ցոյց տալով հասարակական հարցերում, կը ստիպի որ և մեր գրողներն աւելի ուշ դարձնեն կեանքի հիմնական հարցերի վրայ: Իսկ այժմ մեր գրականութիւնը, մամուլը մի շատ սակաւաթիւ խմբի հետաքրքրութեան առարկայ է. այդ է պատճառը, որ նա աւելի չըջանական, խմբային բնաւորութիւն է կրում քան լայն հասարակական: Ինչպէս մի անգամ առիթ ենք ունեցել յիշելու, մեր հասարակական կեանքը պատում է եկեղեցու, դպրոցի, թատրոնի և մամուլի շուրջը. բայց ինչպէս, ո՞վքեր են այդ «հետաքրքրուողները», եթէ ոչ համարեա միայն հէնց այդ ասպարէզներում գործող անձինք: Դրանցից զուրս տիրում է մի լուռ, անտարբեր անապատ, որի մէջ կէնտ կէնտ երևում են նոր վախճանուած Աստուածատուր Կաճկաճեանի նման անհատներ, որոնք իրանց ծերութեան հասակում անգամ պահպանում են ուսանողական կեանքի վեհ իդէալներ, մինչև վերջը գերադասելով հասարակական շահերը անձնական աջողութիւններից: Բայց քանի՞ Կաճկաճեաններ կարող ենք ցոյց տալ գունդագունդ կեանքի այլասեռող ալիքների մէջ ընկնող բարձրագոյն կրթութիւն ստացած հայերիս մէջ...

ԼԵԻՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Հրատարակուած է ներքին գործերի մինիստրի հետեւալ կարգադրութիւնը. «Պետական կարգը և հասարակական հանգրստութիւնը պաշտպանելու համար եղած միջոցների կանոնադրութեան 7-րդ յօդուածի համաձայն, անհրաժեշտ համարելով յայտարարել ստատկացրած պահպանութեան դրութեան մէջ՝ Բիգա, Իւրեկ, Մինսկ, Մօզիրէկ, Գօմէլ, Դվինսկ, Վիտեբսկ, Բէլոստոկ, Նիժնի-Նովգորոդ, Կազան, Տօմսկ, Եաբօսլավլ, Սարատով, Պոլտավա, Սամարա, Քիշինեկ քաղաքները և Վիլնօի նահանգը, ներքին գործերի մինիստրը դրա մասին զեկուցեց կառավարչական սենատին»:

Հրատարակուած է ժողովրդական լուսաւորութեան մինիստրի հետեւալ հրամանը. «Սարկօվի ուսումնարանական չըր-Դեկտեմբեր, 1901.

ջանի իշխանութիւնից վերջին ժամանակ ստացուած զեկուցումներից երևում է, որ Խարկովի Կայսերական համալսարանում այս տարուայ հէնց սկզբից բժշկական ֆակուլտէտի 5-րորդ կուրսի ուսանողներին մեծամասնութիւնը, որին ղեկավարում էին 1899 թուին տեղի ունեցած անկարգութիւնների պատճառով հեռացրած եւ ապա նորից ուսանող ընդունուած անձինք, սիստեմատիկական հալածանք յարուցեց իրանց այն ընկերների դէմ, որոնք հաւատարիմ մնալով իրանց պարտականութեան, չը մասնակցեցին ուսանողական շարժմանը և 1899 թուին քննութիւն բռնեցին ժամանակին: Այդ հալածանքը բացատրուած է նրանով, որ 5-րորդ կուրսի ուսանողների մեծամասնութիւնը, գլխաւորապէս անկարգութիւններին մասնակցողները, որոնք ժամանակաւորապէս հեռացրած լինելով համալսարանից, կորցրին մի տարի, նախանձով էին վերաբերում իրանց այն ընկերներին, որոնք խաղաղութեամբ շարունակեցին ուսումնական պարապմունքները, մի տարով առաջ անցան և մասամբ այժմ արդէն աւարտեցին ուսման դասընթացքը: 5-րորդ կուրսի 124 ուսանողներից անկարգութիւնների այս կուսակցութեանը միացել են 95 հոգի, որոնց մէջ առանձին դեր է խաղում հրէաների իրար հետ սերտ կապուած մի խումբ, որ բաղկացած է 50 հոգուց: Այս կուսակցութեանը յարել են և բժշկական ֆակուլտէտի 4-րորդ կուրսից բազմաթիւ ուսանողներ, որոնք նոյնպէս մասնակից էին 1899 թուի անկարգութիւններին: Այս հալածանքները արտայայտուեցին նրանով, որ այս տարուայ հոկտեմբերին յիշուած կուսակցութեան ուսանողները սկսեցին պահանջել պրոֆէսորներից, որ դասախօսութիւններին և զբաղմունքներին օժանդակ-ուսումնական հաստատութիւնների մէջ թոյլ տրուի ներկայ լինել միայն այն ուսանողներին և դասընթացքն աւարտած բժիշկներին, որոնց անունները նշանակուած են այդ կուսակցութեան կազմած առանձին ցուցակում, որի մէջ չէին մտած 1899-ին քննութիւն բռնող բոլոր ուսանողների անունները: Բացի սրանից այս կուսակցութիւնը պահանջում էր, որ նրա ցուցակում չը նշանակուած անձանց չը տրուեն օրդինատորի, ասիստէնտի և այլ պաշտօններ: Պրոֆէսորների մեծամասնութիւնը կտրական կերպով մերժեց կատարել այդ պահանջները, բայց մի քանիսը, երկիւղ կրելով անկարգութիւններից, զիջողութիւններ արին, որոնց հետևանքն այն եղաւ, որ հեռացրին մի քանի բժիշկներին լաբօրատորիաներից և հիւանդանոցներից: Բէկտօրի ձեռք առած միջոցները՝ կարգ հաստատելու համալսարանում, աջողութիւն չունեցան: Անկախ այս բանից՝ նոյեմբերի 28-ին

գծագրողների կուսակցութիւնը փորձ փորձեց ժողով գումարել՝ քննելու համար Սարկովի անասնաբուժական ինստիտուտի I կուրսից արձակուած ուսանողների հարցը, բայց համալսարանի ժողովման դաշխմամբ հաւաքուած 80 հոգին, առաջ քան թէ կարող էր գալ իշխանութիւնը, արագութեամբ դուրս վազեցին դաշխման՝ ծեծելու մի քանի ծառաների: Դուրս գալով համալսարանի շինութիւնից և անցնելով Սումսկայեա փողոցով, ուսանողների այս փոքրաթիւ խումբը, որին միացան և մի քանի ուսանողներ ուրիշ բարձրագոյն դպրոցներից, ցոյցեր արաւ և երկու պատուհան ջարդեց «Южный Край» լրագրի խմբագրատանը, տակաւն ոստիկանութիւնը անկարգութիւնների առաջն առաւ, ձերբակալելով մօտ 70 հոգու, որոնք կարճ հարցուփորձի ենթարկուելուց յետոյ արձակուեցին: Ապա հետեւալ օրը, նոյեմբերի 29-ին, համալսարանում տեղի ունեցաւ նոր ժողով 200 անձերի. մասնակցութեամբ, որ քննում էր անասնաբուժական ինստիտուտի I կուրսից արձակուած ուսանողներին համակրութիւն յայտնելու հարցը և որ ձայների չնչին մեծամասնութեամբ վճռեց դիմել «գործնական գործադուլի» Նոյեմբերի 30-ին, որպէս գործադրութիւն ժողովի այս որոշման, մի խումբ ուսանողների, բաղկացած մօտ 300 հոգուց, ժողովուելով Մաքսիմենկօ և Զագուբսկի պրօֆէսօրների դասախօսութիւններին, շփոցով, աղաղակներով և բռնութիւն գործ դնելու սպառնալիքներով խանգարում էին դասախօսութիւնները: Ուսանողները իրանց հետ բերել էին լսարան և մի քանի սրուակ ծծմբաածխածին գազ, որի պատճառով, ինչպէս նաև հոգեկան յուզմունքի չնորհիւ, պրօֆէսօր Զագուբսկի և դասախօսութիւնները լսող ուսանողներից մի քանիսը խոր ուշաթափութեան մէջ ընկան: Նոյն օրը, ժամի 3-ին կէսօրից յետոյ, քաղաքային թատրոնի մօտ հաւաքուած ուսանողների խումբը, թուով մօտ 300 հոգի, սկսեց երգել տպուած երգեր, բայց ցրուեց ոստիկանութեան միջոցով: Դեկտեմբերի 1-ին անկարգութիւնները համալսարանում շարունակուած էին նոյն եղանակով, ուստի և դասախօսութիւնների ընթերցանութիւնը այդ օրը, բէկտօրի կարգադրութեամբ, դադարեց: Վարչութեան որոշմամբ, որ կայացաւ նոյեմբերի 30-ին, 52 ուսանող, անկարգութիւններին յայտնապէս մասնակցողներից, արձակուեցին համալսարանից, և տեղական ուսումնարանական իշխանութիւնը դիմեց ինձ խնդրելով թոյտուութիւն տալ դադարեցնել դասախօսութիւնները մինչև դեկտեմբերի 20-ը: Ի նկատի առնելով վերոյիշեալը, ես չեմ կարող իմ խորին վիշտը չը յայտնել, որ բարձրագոյն կրթութիւնն աւարտող երիտասարդները կարող էին թոյլ տալ իրանց, և այն էլ

ուսումնարանի պատերի մէջ, անբաղաժար, խռովայոյդ և անճոռնի վարմունքներ, որոնք այնքան քիչ վայել են կրթութեան մարդկանց, և հասնել մինչ այն տեղը, որ բռնութիւն գործ դնեն պրօֆէսօրներին և ոչ մի յանցանք չունեցող ընկերների վերաբերմամբ, որոնք ցանկանում են շարունակել իրանց պարասումունքները: Անհրաժեշտ համարելով անյապաղ միջոցներ ձեռք առնել վերացնելու այդ ցաւալի երեւոյթը և վերականգնելու ուսուցման գործի կանոնաւոր ընթացքը, ուչադրութեան առնելով նոյնպէս, որ անկարգութիւններին մասնակցում է միայն չնչին փոքրամասնութիւն, որ չէ կամենում պարապել, և այս պատճառով դասախօսութիւնների դադարեցումը կը վնասէր ուսանողների ահագին մեծամասնութեան շահերին, որոնք (ուսանողների ընդհանուր թիւը 1,300 է) չեն մասնակցում անկարգութիւններին, եւ առաջարկում եմ խարկօլի ուսումնարանական շրջան կառավարչին—1) դասախօսութիւնները, ինչպէս նաև պարասումունքները լաբօրատօրիաներում, կաբինէտներում և հիւանդանոցներում չը դադարեցնել՝ պարապելու լիւրջ հետաւորութիւն տալով այն ուսանողներին, որոնք կամենում են պարապել: 2) պարտաւորեցնել համասարանական վարչութեանը անյապաղ ձեռնամուկ լինել պարզելու այն ուսանողների յանցանքը, որոնք մասնակցել են նոյեմբերի 30-ի և դեկտեմբերի 1-ի անկարգութիւններին, և ենթարկել նրանց, իրանց յանցանքի չափով, արժանի պատժի, սկսած յանգիմանութիւնից մինչև արձակումը համալսարանից որոշ ժամանակամիջոցներով: 3) խնդրել պարոններ պրօֆէսօրներին ամեն միջոցներով աջակցութիւն ցոյց տալ անկարգութիւններին չը մասնակցող ուսանողներին, նոյնպէս և ընթացաւարտներին, որոնք այժմ աշխատում են լաբօրատօրիաներում, կաբինէտներում և հիւանդանոցներում, յիշելով, որ ծառայողական պարտքը և երդումը մեզ բոլորիս վրայ սրբազան պարտաւորութիւն են դնում կատարեալ աջակցութիւն ցոյց տալու բեկտօրին՝ ոչ միայն անկարգութիւնները դադարեցնելու, այլ և նախօրօք նրանց առաջն առնելու գործում, և 4) յայտնել դասընթացքն աւարտող ուսանողներին՝ թէ այն անձանց, որոնք արգելք կը հանդիսանան ուսման գործի կանոնաւոր ընթացքին, թոյլ չի տրուի 1902 թուականին պետական քննութիւն բռնելը: